

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА

КЮСАК Дмитро Володимирович

УДК 94(292.452/.456:477.7):334.712"-5/-3"(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОБРОБКИ КРЕМЕНЮ У
СУСПІЛЬСТВАХ РАННІХ ЗЕМЛЕРОВІВ КАРПАТО-ДУНАЙСЬКОГО
РЕГІОНУ (VI-IV ТИС. ДО Н.Е.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Одеса – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Сминтина Олена Валентинівна,
Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова,
завідувач кафедри археології та етнології
України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Чучко Михайло Костянтинівч
Чернівецький національний університет імені
Юрія Федьковича,
завідувач кафедри історії стародавнього світу,
середніх віків та музеєзнавства

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Клочко Віктор Іванович
Національний університет «Києво-Могилянська
Академія»
завідувач кафедри археології

доктор історичних наук,
Conferențiar cercetător / Associate professor
Дергачев Валентин Анісимович

Захист відбудеться "2" грудня 2020 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (адреса: 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий "29" жовтня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Петрова Н.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Стародавнє виробництво було глибоко інкорпоровано до соціальних структур первісності. Його розгляд як окремої суто технологічної чи економічної сфери хибує на односторонність. Натомість, змістовним є аналіз проблематики давнього виробництва з урахуванням соціального контексту, організації виробництва, взаємодії людини з природним середовищем та ресурсною базою. Такий послідовний соціально-економічний підхід ніколи не було застосовано до кременеобробки ранніх землеробів Карпато-Дунайського регіону.

Суспільства ранніх землеробів доби неоліту та енеоліту являють собою довготривалу культурно-історичну єдність. Вони пов'язані між собою походженням від перших неолітичних спільнот Європи, які виникли на узбережжі Фессалії на початку VII тис. до н.е. І, тому, належать до одного типу соціальної та економічної організації та є поєднаними схожими ідеологічними уявленнями. За палеогенетичними студіями навіть населення їх було, переважно, спорідненим. Вивчення цих суспільств традиційно розглядається як аналіз перших сходинок до формування цивілізації, політичного ладу, ієрархічних соціумів. Науково цікавою є форма їх існування в периферійних частинах ареалу поширення, де особливо активно відбувалися контакти з місцевим населенням з рухливим способом життя, носіями, переважно, присвійної економіки спершу, а по тому, здебільшого, скотарями. Саме такою контактною зоною протягом двох з половиною тисячі років був Карпато-Дунайський регіон. Природно шукати сліди взаємодій у спільній для культур обох типів галузі виробництва – кременеобробці. Тим більше, саме вона мала радикально відмінні способи організації у рухливого автохтонного населення та прийшлих груп ранніх землеробів. З макроісторичної точки зору питання соціально-економічної організації обробки кременю концептуалізується як складова частина проблеми виділення ремесла. Тому, тема дослідження заслуговує на поглиблене вивчення та є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в рамках науково-дослідної теми кафедри археології та етнології України ОНУ імені І.І. Мечникова "Реконструкція культурно-історичних процесів у палеогеографічному просторі Північно-Західного Причорномор'я (25 тис. р. до н.е. – IV ст. н.е.)" (номер державної реєстрації 0117U003186).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є реконструкція історії розвитку кременеобробки як галузі давнього виробництва в ранньоземлеробських спільнотах Карпато-Дунайського регіону. Реалізація мети передбачає вирішення конкретних завдань. Завдання групуються у три змістовних блоки.

Перший блок завдань спрямований на створення методичного підґрунтя дослідження та передбачає:

1) визначення стану розробки теми та основних підходів до розв'язання проблеми дослідження;

2) критичний огляд наявного методичного інструментарію, добір релевантних методів для вирішення дослідницьких завдань;

3) критичний аналіз джерельної бази, обґрунтування вибірки джерел, застосованих в роботі.

Другий блок завдань визначається потребою в реконструкції палеоекологічного та історичного тла розвитку кременеобробки VII-IV тис. до н.е. в Карпато-Подунав'ї та включає:

1) виявлення особливостей палеоекологічного середовища ранньоземлеробських суспільств та ресурсної бази кременеобробки;

2) встановлення хронології розвитку основних спільнот регіону, в тому числі на підставі нових радіовуглецевих дат;

3) реконструкцію культурно-історичного розвитку ранньоземлеробських суспільств регіону.

Третій блок завдань пов'язаний з реконструкцією історичного процесу еволюції кременеобробки та включає:

1) відтворення технік та організаційних форм обробки кременю притаманних рухливому населенню регіону – попередникам ранніх землеробів;

2) виявлення динаміки розвитку технологій, економічної організації та соціальної природи кременеобробки у суспільствах ранніх землеробів Карпато-Подунав'я;

3) розвиток соціоструктурного підходу на етноархеологічних матеріалах та його застосування до реконструкції давніх виробництв;

4) реконструкцію історії суспільного устрою ранніх землеробів та визначення місця організації виробництва знарядь праці з розщепленого кременю в ньому.

Об'єктом дослідження виступає історичний розвиток економіки та зумовлених нею соціальних стосунків у групи споріднених суспільств VI-IV тис. до н.е. Карпато-Дунайського регіону.

Предмет дослідження – технологічна, економічна та соціальна історія організації виробництва крем'яних знарядь праці ранньоземлеробських спільнот вказаного регіону.

Методи дослідження ґрунтуються на використанні як загальнонаукових, так і спеціальних методів. Методологічну базу дослідження складає міждисциплінарний підхід, який передбачає врахування системних взаємозв'язків між палеоекологічною ситуацією та різними складовими історичного процесу. Історичний синтез забезпечено застосуванням порівняльно-історичного методу в його трьох аспектах (історико-генетичному, історико-типологічному та історико-порівняльному). Соціоструктурний підхід до давніх виробництв дозволив вивчити технологічну, екологічну та соціальну обумовленість виробничих процесів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від появи ранніх землеробів в Карпато-Дунайському регіоні (VI тис. до н.е.) до занепаду їх

суспільств в IV тис. до н.е. Окрему увагу приділено часу, який безпосередньо передував проникненню носіїв відтворювальної економіки до регіону – VII тис. до н.е.

Територіальні рамки дослідження визначаються історико-географічним простором Карпато-Дунайського регіону, обмеженого Східними Карпатами на заході, р. Дунай та узбережжям Чорного моря на півдні, північною межею українського лісостепу на півночі. На сході межа регіону змінювалась з часом, оскільки історико-культурний кордон території освоєної ранніми землеробами поступово просувався на схід, іноді зупиняючись та відступаючи аж доти, доки трипільські першопоселенці не перетнули р. Дніпро в кінці V тис. до н.е.

Джерельну базу дослідження складають звіти про археологічні дослідження та публікації крем'яних комплексів, інші різновиди польової та архівної документації, графічні джерела, крем'яні колекції з опорних пам'яток, етноархеологічні описи випадків виготовлення знарядь праці шляхом розщеплення каменю, дані природничих дисциплін (палеоекології, петрографії, палеогенетики тощо).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні проблеми соціальної обумовленості ранньоземлеробської індустрії кременю в Карпато-Дунайському регіоні в VI-IV тис. до н.е.. Ця проблема досі не була предметом окремого дослідження.

Вперше:

- доведено існування певного типу надобщинної соціальної інституції (логістичної мережі з обміну продуктами видобутку та обробки кременю) в ранньоземлеробських суспільствах регіону, виявлено та класифіковано логістичні мережі в Карпато-Подунав'ї в VI-IV тис. до н.е.;

- обґрунтовано кореляцію ступеню суспільної інтеграції з рівнем розвитку спеціалізації кременеобробки для груп ранніх землеробів Карпато-Дунайського регіону;

- виділено та класифіковано просторово-дискретні технологічні прояви крем'яних індустрій ранніх землеробів (модуси);

- запропоновано узагальнену модель організації обробки кременю в осілому землеробському суспільстві як багаторівневої, багат шарової системи з застосуванням соціально диференційованого набору технологій та видів сировини – модель "китайської коробочки";

- реконструйовано історію розвитку кременеобробки ранніх землеробів регіону та запропоновано її періодизацію з шести основних етапів;

- виділено та описано особливий тип виробництва крем'яних виробів ранніми землеробами на обмін – "надлишкове виробництво", як форму ранньої часткової спеціалізації в кременярстві;

- виявлено циклічність розвитку ранньоземлеробських суспільств та висловлено припущення про її зв'язок з природою їх соціального устрою.

Удосконалено:

- практичне застосування підходу "операційного ланцюжка" до крем'яних комплексів регіону вивчення;

- покращено та доповнено характеристику ресурсної бази кременеобробки ранніх землеробів в зоні на схід від Карпат;
- відомості про особливості типологічної та технологічної структур крем'яних індустрій Карпато-Подунав'я неоліту-енеоліту;
- порівняльну характеристику відмінностей організації кременеобробки між рухливим та осілим населенням;
- критично проаналізовано наявні концепції генези, розвитку та організації кременеобробки у середовищі ранніх землеробів;
- абсолютну та відносну хронологію історичних процесів у Карпато-Дунайському регіоні у VI-IV тис. до н.е.;
- систематизовано джерела з проблематики, які походять з широкого кола гуманітарних та природничих наук, складено та введено до наукового обігу технологічні характеристики колекцій з кількох ключових пам'яток регіону, в тому числі виявлених та вивчених здобувачем;
- концепцію соціально-економічного розвитку ранньоземлеробських суспільств VI-IV тис. до н.е. та їх значення в становленні ранніх форм політичного устрою та соціального розширення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні розуміння соціального значення технологій в історичному розвитку давніх суспільств. Отримані результати можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з давньої та первісної історії, при викладанні загальних та спеціальних курсів студентам історичних, археологічних, етнологічних, культурологічних та мистецтвознавчих спеціальностей. Вони стануть у пригоді для організації постійних та тимчасових експозицій історичних музеїв, впорядкуванні фондів.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження, винесені до захисту, отримані здобувачем самостійно. Вони опубліковані в авторських працях та розвинуті в роботах у співавторстві. У статтях, опублікованих спільно з фахівцями-природознавцями (О. Салавер, К. Кітагава, А. Нікітін, Т. Зайле, М. Поссельт, А. Чепалига, Б. Гратузе, О. Виноградова, авторський внесок – не менше 20%), здобувачу належать описи матеріальної культури ранніх землеробів, реконструкції їх історії та соціального устрою. В роботах, де співавторами виступають фахівці-археологи (В.Н. Станко, І.В. Бруяко, П. Бьяджи, М.Ю. Відейко, Д.Л. Гаскевич, Б. Говедариця, М. Дембец, В.Л. Денисюк, С.В. Іванова, Н.С. Котова, І.В. Манзура, І.В. Піструїл, Л.Ю. Поліщук, Л.В. Субботін, авторський внесок – не менше 30%) здобувач здійснював аналіз крем'яних комплексів, відтворював технологію виготовлення знарядь праці, формулював узагальнення стосовно історичного процесу.

Апробація результатів дисертації здійснена у формі доповідей на міжнародних конференціях закордоном: XVIII конгрес INQUA (Берн, липень 2011), "South-Eastern Europe before Neolithization", International Workshop within the Collaborative Research Centres SFB 1070 (Тюбінген, травень 2014 р.), "Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare" (Кишинів, травень 2017), XVIII конгрес Міжнародної спілки передісториків та протоісториків (UISPP)

(Париж, червень 2018 р.), Міжнародна відкрита конференція "Socio-Environmental Dynamics over the Last 15,000 Years: The Creation of Landscapes VI" (Кіль, березень 2019 р.), Перша міжнародна конференція "Ранній неоліт Європи" (Барселона, листопад 2019 р.); на міжнародних наукових конференціях, проведених в Україні: "Історія археологія: школи та особистості (до 160-річчя В. Хвойки)" (Київ, жовтень 2010 р.), "Археологія Заходу України-VIII" (Львів, травень 2011 р.), "Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку - енеоліту" (Мелітополь, 2013 р.), "Людина та ландшафт. Географічний підхід в первісній археології" (Київ, лютий 2016 р.), "Wetland archaeology and prehistoric networks in Europe" (Київ, Канів, вересень, 2017 р.), "Від палеоліту до козацької України", присвячена 100-річчю від дня народження видатного українського археолога доктора історичних наук, професора Дмитра Яковича Телегіна (1919—2011) (Київ, листопад 2019 р.); на регіональних конференціях з міжнародною участю: Читання пам'яті П.О. Каришковського (Одеса, 2011, 2013, 2015, 2018 рр.), "Человек в истории и культуре," читання пам'яті В.Н. Станко (Одеса, лютий 2017 р.), "Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи" (Одеса, вересень 2018 р.). За темою дисертації здійснено виступи на колоквиумах Німецького археологічного інституту (Берлін, 2013 р.), Університету Регенсбургу (2014 р.), Інституту історії рослин (Берн, 2016 р.), на засіданнях кафедри археології та етнології України.

Публікації. Основні результати дослідження оприлюднені в 61 науковій роботі, серед яких одна монографія, розділ в колективній монографії, 7 статей у фахових виданнях України, 5 статей у виданнях, віднесених до першого і другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank, 17 статей у зарубіжних фахових виданнях, а також 30 інших публікацій, які додатково відображають результати дисертації.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями роботи. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (1019 найменувань), 11 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 682 сторінки тексту, з них основного тексту 362 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, хронологічні і територіальні рамки дослідження, сформульовано його мету і завдання, визначено наукову новизну отриманих результатів та практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію дисертації та структуру її тексту.

У **Розділі 1 "Теоретичні та методологічні підвалини дослідження"** здійснено концептуалізацію проблеми виділення ремесла у контексті соціального устрою ранньоземлеробських суспільств, розглянуто історію вивчення та охарактеризовано джерельну базу дослідження.

У підрозділі 1.1 *"Історіографія проблеми виділення ремесла за первісносуспільного ладу"* з'ясовано, що сучасний стан розвитку досліджень теми унеможливує розгляд ремесла лише у "вузькому" сенсі – як повністю

спеціалізованого та спрямованого на обмін виробництва. Натомість, продуктивнішим виявилось "широке" розуміння: ремесло – це виготовлення нехарчових продуктів фахівцями, які мають необхідні навички, поширені не повсюдно, для зовнішнього (не-виробником, або за межами виробничого колективу) споживання.

Протягом понад 200-річної історії вивчення проблеми було запропоновано чотири групи теорій походження ремесла. Економічний підхід виходить з того, що для становлення ремесла достатньою була наявність економічної ефективності спеціалізації (Г. Чайльд, Л. Вайт). Управлінський підхід пояснює виникнення спеціалізації благодійним ефектом діяльності раціональних управлінців з перерозподілу продуктів виробництва (Е. Сервіс, В.Є. Ратьє). З 1980-их рр. поширюються гіпотези політичної природи ранньої спеціалізації. Залежні ремісники обслуговують потреби новопосталих політичних еліт та експлуатуються ними (К. Брумфіл, Т. Ерл). У 1990-их рр. постає соціальний підхід до виділення ремесла. За ним, причини для розвитку спеціалізації мають носити переважно соціальний характер та пояснюватися характером стосунків між окремими особами, родинами, домогосподарствами, общинами тощо в даному суспільстві. У вітчизняній історіографії відображення знайшли елементи кожного з підходів. Широкий емпіричний матеріал погано узгоджується з економічними та управлінськими концепціями, натомість релевантними лишаються політичний та соціальний підходи. За соціального підходу виділення ремесла є продуктом соціального розвитку додержавних, але складно організованих суспільств.

У підрозділі 1.2 *"Соціальний устрій суспільств ранніх землеробів: історія вивчення та сучасний стан проблеми"* продемонстровано, що погляд на ранньоземлеробські спільноти як на просту сукупність егалітарних автаркічних нуклеарних общин є застарілим. Ранньоземлеробські соціуми формувалися в Європі, спираючись на довгу історію розвитку їх "материнських" спільнот на Близькому Сході і поставали як досить складні у соціальному та культурному сенсі суспільства. Проте, їх складна організація, засвідчена масштабними результатами колективних креативних зусиль, не знаходила відповідності в релевантно комплексній суспільній ієрархії. Відповідно було розвинуто два конкурентних бачення соціальної природи ранньоземлеробських угруповань. За першим соціуми ранніх землеробів комплексні, але егалітарні спільноти, в яких складні соціальні стосунки розбудовувалися неієрархічними способами. Альтернативний погляд вбачає у надрах суспільствах VI-IV тис. до н.е. процеси соціальної стратифікації та ієрархізації, які, внаслідок певних особливостей, ще недостатньо відображені в матеріальних рештках того часу. Для аргументованого вибору одного з них необхідно з'ясувати стан та фактори виділення ремесла в ранньоземлеробських спільнотах. Проблема ранньої спеціалізації таким чином, набуває справді історичного значення і пов'язується з відповіддю на питання про шляхи становлення цивілізації в Європі в найзагальнішому сенсі.

У підрозділі 1.3 *"Крем'яні індустрії VI-IV тис. до н.е. Карпато-Дунайського регіону як історичне джерело: розвиток евристичного потенціалу"* розглянуто розвиток підходів та методичних засобів історичної інтерпретації комплексів крем'яних виробів у регіоні вивчення. Він відбувався у чотири етапи: 1) початкового знайомства (остання чверть XIX – середина XX ст.); 2) переважання типолого-статистичного підходу (1950-1968 рр.); 3) час комплексних експериментально-функціональних дослідницьких програм (1968-1997 рр.); 4) сучасний період, який характеризується здебільшого технологічним підходом до крем'яних індустрій. Ще на другому етапі були висловлені припущення про спеціалізацію в ранньоземлеробському кременярстві, проте у доказову систему вони розвинуті фахівцями з експериментально-функціональних студій. Сучасний технологічний аналіз цілком релевантний до вивчення проблеми виділення ремесла в ранньоземлеробському середовищі, але, на жаль, цей його потенціал ще не до кінця використано дослідниками.

Підрозділ 1.4 *"Характеристика застосованих джерел"* присвячено систематизації джерельної бази. Її складають звіти про археологічні дослідження та публікації крем'яних комплексів, інші різновиди польової та архівної документації, графічні джерела, крем'яні колекції з опорних пам'яток, етноархеологічні описи випадків виготовлення знарядь праці шляхом розщеплення каменю, дані природничих дисциплін (палеоекології, петрографії, палеогенетики тощо).

У підрозділі 1.5 *"Методи дослідження"* зазначено, що методологічну базу дослідження складають принципи системності, історизму та міждисциплінарності. У дослідженні залучені методи чотирьох основних груп: загальнонаукові, загальноісторичні, спеціальні та прийоми обробки та інтерпретації даних природничих дисциплін. Синтез методичних прийомів забезпечує соціоструктурний підхід. Він виходить з того, що характер просторового розподілу сировини, напівфабрикатів, відходів і браку, та готових виробів відображає, в загальному випадку, просторовий розподіл праці в давньому суспільстві, а отже, опосередкованим чином, і соціальні стосунки з приводу виробництва крем'яних знарядь праці. Тому, інтерпретація варіативності комплексів обробки кременю потребує соціально-історичного виміру. Протягом аналізу емпіричного матеріалу виділено так звані "модуси" як соціально-обумовлені прояви єдиної технологічної традиції та "логістичні мережі" – структури спрямовані на забезпечення потреб домогосподарств та общин в ресурсах та благах з нерівномірним просторовим поширенням. Такі мережі можна вивчати шляхом картографування джерел сировини, місць її обробки та споживання. Визначення модусів відбувається співставленням структур комплексів кременеобробки різного типу. Виділені емпіричні закономірності інтерпретовано завдяки застосуванню теоретичної моделі ідеалізованої крем'яної індустрії, побудованої за етноархеологічними даними. Такий підхід закладає підвалини для змістовного історичного синтезу.

Розділ 2 "Давнє природне середовище та географія покладів кременю" містить узагальнені відомості з природно-кліматичних передумов розвитку ранньоземлеробських суспільств в Карпато-Дунайському регіоні. У підрозділі 2.1 *"Загальні тенденції кліматичних змін"* описано динаміку коливань температури та вологості в європейському регіоні в цілому. Підрозділ 2.2 *"Флора та фауна"* ставить проблему регіональної відповіді на кліматичні зміни континентального масштабу, висвітлює особливості складу рослинності та фауністичних комплексів Карпато-Подунав'я шляхом хронологічного моделювання даних з вже відомих джерел (палінологічних колонок) і залучення відомостей з археоботанічних та палеозоологічних джерел, добутих роботами автора. У підрозділі 2.3 *"Ресурсна база виготовлення знарядь праці з розщепленого каменю"* надано опис гатунків крем'яної сировини, наявних в регіоні вивчення та поблизу від нього. Особливо важливі різновиди охарактеризовано детально за власними спостереженнями та спираючись на дані фахового петрографічного аналізу. Наведені кількісні співвідношення різних літогруп на низці еталонних, добре-датованих пам'яток. Це дозволило виявити хронологічні та просторові відмінності у стратегіях використання сировини для розщеплення давнім населенням регіону.

Розділ 3 "Культурно-історична ситуація" присвячено реконструкції історичного процесу в Карпато-Дунайському регіоні в VII-IV тис. до н.е. Підрозділ 3.1 *"Неолітизація Європи як тло для історичного процесу в VII-IV тис. до н.е. в Карпато-Подунав'ї"* підсумовує відомості щодо основного історичного феномену доби – неолітизації. Вона розуміється як процес поширення ранньоземлеробських суспільств, спільнот особливого соціального типу, з осілим способом життя у постійних будинках, об'єднаних в поселення, з життєзабезпеченням заснованим на відтворювальному господарстві. Жодне з ранньоземлеробських суспільств Європи не є прямим відображенням близькосхідних соціумів, які першими почали практикувати землеробство та скотарство. Скоріш йдеться про однотипні суспільства, поєднані спільним походженням. Перше достовірно зафіксоване ранньоземлеробське населення Карпато-Дунайського регіону потрапляє до нього суходільним шляхом з Балканського півострову в ході розповсюдження груп носіїв "першого неоліту поміркованих широт" біля 5700 р. до н.е.

Палеогенетичні джерела з неолітизації Південно-Східної Європи систематизовано у підрозділі 3.2 *"Неолітизація Карпато-Дунайського регіону в світлі палеогенетичних даних"*. За ними процес неолітизації переважно був рухом людей, а не рухом ідей. У кожному з новопосталих соціумів був наявним генетичний внесок місцевого доземлеробського населення. Проте, кількісно він був невеликим – до 10%. Лише на початку V тис. до н.е. внаслідок перегрупування населення протягом глибокої суспільної кризи частка генетичних компонентів місцевого походження сягає 25% в окремих спільнотах. В Карпато-Дунайському регіоні протягом VI-IV тис. до н.е. мешкали носії обох генетичних комплексів: і прийшлого, ранньоземлеробського, і автохтонного, мисливсько-збиральницького. Нащадки

мисливців-збирачів формували склад спільнот «степового енеоліту», які залишили перші «підкурғанні» поховання регіону. Занепад ранньоземлеробських суспільств в IV тис. до н.е. супроводжувався «генетичною реконкістою» – повторним поширенням генетичних варіантів місцевого походження.

У підрозділі 3.3 *"Розвиток суспільств VII тис. до н.е. у регіоні вивчення"* висвітлено розмаїття спільнот мисливців-збирачів в Карпато-Подунав'ї. Природа таксономічної варіативності донеолітичних спільнот відмінна від культурно-історичного поділу ранніх землеробів. Якщо останнім властиві чіткі в територіальному та хронологічному аспектах групи пам'яток різних функціональних типів, то стоянки та табори мисливців-збирачів вдається розділити лише на значно триваліші та аморфніші угруповання – технокомплекси. Радіовуглецеві дати концентруються у двох діапазонах. В другій половині VIII – першій чверті VII тис. до н.е. в регіоні мешкали носії "класичного" кукрекського технокомплексу та групи з наконечниками стріл у формі трапецій. У другій половині VII тис. до н.е. відомі комплекси кукрекської культурної традиції та продовжується розвиток спільнот, знайомих з технологією геометричних мікролітів. Ймовірно, ці два періоди характеризувалися відмінностями у господарських стратегіях.

У підрозділі 3.4 *"Носії присвійної економіки в Карпато-Дунайському регіоні у кінці VII – на початку V тис. до н.е."* розвинуто концепцію паранеолітичного характеру спільнот місцевого населення з присвійною економікою. Структура розселення та типи пам'яток виключають належність таких груп до ранньоземлеробських. Свідчення наявності елементів відтворювального господарства в їх стратегіях життєзабезпечення – спростовані або сумнівні. Їх об'єднує спільна модель адаптації, скоріш ніж єдність типу культури. Перші керамічні вироби в регіоні з'являються ще в доземлеробському середовищі на межі VII/VI тис. до н.е., раніше від поширення землеробства та скотарства. Паранеолітичні спільноти розквітають в середині VI тис. до н.е., паралельно з існуванням ранньоземлеробського населення в регіоні. Численними є свідчення контактів різних за походженням груп. На початку V тис. до н.е., по занепаду культури лінійно-стрічкової кераміки та до ранньотрипільської експансії, ймовірно, на короткий час відбувається повторний процес розповсюдження паранеолітичних общин.

Підрозділ 3.5 *"Ранні землероби VI тис. до н.е. в Карпато-Дунайському регіоні"* містить характеристику перших достовірно землеробських груп на схід від Карпат. Біля 5700/5650 р. до н.е. між горами та р. Прут формується мережа поселень культури Кріш. Відтоді людність культури Кріш сягне долини р. Реут на сході, та існуватиме в регіоні протягом, щонайменше, двох етапів розвитку. Її носії – осілі ранні землероби з комплексною відтворювальною економікою. Вже біля 5250 р. до н.е. з півночі, в обхід Карпат до регіону проникають групи культури лінійно-стрічкової кераміки. Ще в 53 ст. до н.е. вони сягають долин Південного Бугу та Дунаю. Вони активно вступають в контакти з ранньоземлеробськими групами долини Дунаю, що засвідчено знахідками

кераміки, орнаментованої в стилі Дудешть на поселенні Кам'яне-Завалля. Освоєння простору супроводжувалося створенням ієрархізованих груп поселень (мікрорегіонів), вирубкою лісів, розчисткою ділянок під поля.

Підрозділ 3.6 "*Розвиток ранньоземлеробських спільнот регіону (V-IV тис. до н.е.)*" описує "кризу пізнього неоліту" початку V тис. до н.е., коли на обох схилах Карпатських гір постає своєрідний феномен раннього Трипілля – Прекукутені та відбуваються перші фази його експансії на північ та схід – до долин Прута та Дністра. Біля 4600 р. до н.е. на велетенських просторах від Карпат до Фракії, по обидва боки Дунаю постала культурно-історична спільнота Коджадермен-Караново VI-Гумельниця. Її походження мало характер синтезу найрізноманітніших компонентів на новій соціальній основі, а її суспільний устрій характеризувався розвинутою ієрархічністю. Прекукутенсько-ранньотрипільські групи також включаються в процеси "енеолітизації", результатом яких буде становлення культурного комплексу Трипілля-Кукутені. На цьому етапі ранньоземлеробське населення перетинає р. Південний Буг, досить глибоко проникаючи в Бузько-Дніпровське межиріччя.

Процес розвитку суспільних структур призвів до значної кризи в останній чверті V тис. до н.е, яка викликала демонтаж культурного блоку Коджадермен-Караново VI – Гумельниця (можливо, не стрімкого, біля 4250 р. до н.е., а подовженого – до початку IV тис. до н.е.) та появу особливих суспільних форм в середовищі кукутенсько-трипільських груп – об'єднання населення у великі агломерації поселень-гігантів. Занепад Кукутені-Трипілля у другій половині IV тис. до н.е. супроводжувався розкладом цих специфічних елементів соціального устрою ранньоземлеробських суспільств.

Розділ 4 "Технології та контексти виробництва крем'яних знарядь праці Карпато-Дунайського регіону VII-IV тис. до н.е." присвячено систематизації комплексів кременеобробки, аналізу технологічної варіативності та узагальненню емпіричних спостережень.

У підрозділі 4.1 "*Крем'яні індустрії груп з присвійною економікою*" охарактеризовано склад використаної сировини, технолого-типологічну структуру та особливості вжитку знарядь праці з комплексів мисливців-збирачів. Їх обробка кременю являє собою неспеціалізоване заняття рухливого населення. Низка організаційних аспектів таких індустрій прямо пов'язана з економією кременю. В умовах збільшеної рухливості населення відтискає техніка та мікролітизація інвентарю відповідали потребі заощаджувати сировину.

У підрозділі 4.2 "*Крем'яна індустрія носіїв культури Криш (5800-5400 р. до н.е.)*" показано статистичну варіативність техніко-типологічного складу колекцій перших землеробів Карпато-Подунав'я. Виділяються дві групи комплексів: з численними рештками виробництва (продуцентів) та з надміром готових знарядь праці (консументів). В кожному з комплексів проводилося "доморобне" виробництво крем'яних знарядь для власного споживання. Тим часом, деякі домогосподарства-продуценти здійснювали "надлишкове" виробництво крем'яних виробів для обміну з іншими соціальними групами. На

поселеннях виявлені вироби з "мезійського" кременю з покладів на південь від р. Дунай та обсидіану, ймовірно, карпатського походження. Відповідно, населення регіону було включено до низки мереж обміну як локальних, так і регіональних.

У підрозділі 4.3 *"Виробництво крем'яних знарядь праці ранніми землеробами Карпато-Подунав'я останньої чверті VI тис. до н.е."* проведено структурний аналіз комплексів культури лінійно-стрічкової кераміки та виділено наступні групи поселень: з переважанням відщепової техніки; з виразними свідченнями виробництва пластин; пам'ятки з надлишком виробів на пластинах в порівнянні з другою групою. Відповідно, тут виділяються два модули кременеобробки. Перший пов'язано з доморобним виробництвом, відображенням якого є пам'ятки з відщеповою технікою. Другий модуль спрямовано на розповсюдження частини продуктів шляхом міжобщинного обміну. Він поєднує системним (комплементарним) чином комплекси другої (виробники) та третьої (споживачі) груп. Крем'яні індустрії ранніх землеробів VI тис. до н.е. характеризуються близькою соціальною та технологічною організацією та формують очевидну єдність в порівнянні з більш ранніми та пізнішими комплексами.

У пункті 4.4 *"Особливості ранньотрипільської крем'яної індустрії (4800-4400 р. до н.е.)"* розглянуто специфіку комплексів крем'яних виробів часів першої великої експансії ранніх землеробів в V тис. до н.е. Ранньотрипільській крем'яній індустрії притаманні низка рис, які наближують її до кременеобробки мисливців-збирачів: широке поширення відтискної техніки, використання відходів (відщепів) для значної частини знарядь праці, виразна економія сировини. Ймовірно, ранньотрипільські крем'яні комплекси являють собою відображення неспеціалізованих стратегій обробки кременю, коли більша частина виробництва сконцентрована на рівні домогосподарства для задоволення його потреб. В кінці раннього Трипілля з'являються комплекси з виразним пластинчатим компонентом, які являють собою, мабуть, свідчення відродження виготовлення знарядь праці в межах другого модуля виробництва – частково для міжобщинного обміну.

Підрозділ 4.5 *"Крем'яна індустрія ранньоземлеробського населення Нижнього Подунав'я (4600-4100 р. до н.е.)"* присвячено аналізу обробки кременю груп культурного кола Гумельниця-Варна-Караново VI – Коджадермен. Вона постає як складна ієрархічна система з, щонайменше, трьох рівнів: доморобного виробництва, виготовлення заготовок та знарядь на міжобщинний обмін та "престижної" індустрії – одержання макропластин та сокир, маркерів соціального престижу. Тут рано з'являються спеціалізовані на виготовлення крем'яних інструментів поселення неподалік від джерел сировини, а, отже, відбувається становлення міжобщинної спеціалізації. Поселення Нижнього Подунав'я функціонували в умовах максимальної нестачі сировини. Їх комплекси складаються з двох компонентів: доморобного, з переважним застосуванням сировини гіршої якості з долин р. Дунаю, Пруту та

Дністра і одержаного шляхом міжобщинного обміну та виготовленого з високоякісного "добруджанського" кременю.

У підрозділі 4.6 *"Технології обробки кременю культурно-історичного блоку Кукутені – Трипілля в другій половині V – IV тис. до н.е."* розглядається найрозвинутіша ранньоземлеробська система обробки кременю Карпато-Дунайського регіону. Виділяються, щонайменше, три модули виготовлення знарядь праці. Перший пов'язано з ситуативним розщепленням в межах домогосподарств. Другий відображає виробництво на поселеннях з метою подальшого обміну частини продуктів. Третій ж – максимально спеціалізований, представлено виразно відмінними за техніко-типологічною структурою комплексами. В його межах наявні місця видобутку сировини (шахтним та штольневим способами), спеціалізовані на обробці кременю поселення, місця обробки кременю на поселеннях, нарешті, комплекси споживачів продуктів крем'яної індустрії. Характерною його рисою є виготовлення та поширення на далекі відстані готових знарядь та універсальних заготовок – пластин.

Крем'яна індустрія Трипілля С2 маркує собою поступову деградацію складноорганізованої системи видобутку сировини, її обробки та розповсюдження готових крем'яних знарядь, характерної для попередніх етапів. Занепад складних соціальних форм в цілому супроводжується і занепадом соціальної організації індустрії кременю.

У розділі 5 "Розвиток спеціалізованого виробництва знарядь праці з кременю в Карпато-Дунайському регіоні" запропоновано історичну реконструкцію причин та механізмів становлення фахової крем'яної індустрії в VI-IV тис. до н.е. в Карпато-Подунав'ї. Для цього простежені емпірично структури (модули, типи комплексів) порівнюються з етноархеологічними відомостями про соціальну організацію кременеобробки в синполітейних та державних суспільствах, а також здійснюється пошук системних відповідностей між соціальним устроєм ранньоземлеробських суспільств та варіативністю комплексів решток обробки кременю з регіону вивчення.

У підрозділі 5.1 *"Соціально-економічна організація обробки розщепленого каменю за етноархеологічними даними"* залучення відомостей етноархеології дозволяє сформулювати модель соціальної організації крем'яної індустрії ранньоземлеробського соціуму. За нею індустрія складається з кількох рівнів – від рівня окремих домогосподарств до виробництва для задоволення потреб виокремлених еліт в престижних речах. Кожен з рівнів обслуговує певний сегмент суспільства, а отже складність організації обробки кременю відображає складність суспільного ладу.

Підрозділ 5.2 *"Технологічні та соціальні умови спеціалізації"* розглядає мережі з обміну розщепленим каменем та виробами з нього як характерну рису ранньоземлеробських суспільств. Від початків неолітизації Європи вони супроводжують поширення перших рільників континентом. Логістичні мережі закорінені не тільки в економічних потребах ранньоземлеробських спільнот, але і в їх внутрішній соціальній структурі. Виходячи з добре обґрунтованого

припущення про лінійну суспільну організацію ранніх землеробів, природно припускати, що саме вздовж стосунків спорідненості відбувалося розповсюдження продуктів кременеобробки. Саме вона виступала тим тлом, на якому відбувалася спеціалізація ранньоземлеробської обробки кременю.

У підрозділі 5.3 *"Соціальні структури та спеціалізація в кременеобробній галузі ранньоземлеробських економік Карпато-Дунайського регіону"* розглянуто соціальну природу техніко-типологічної варіативності комплексів кременеобробки регіону вивчення. Міжобщинний обмін продуктами крем'яної індустрії був притаманним спільнотам ранніх землеробів Карпато-Подунав'я від їх появи в регіоні (VI тис. до н.е.). Розвиток обробки кременю перших рільників регіону вивчення проходить крізь ряд етапів – від неспеціалізованих індустрій місцевого рухливого населення через "надлишкове виробництво" для міжлінійного обміну до частково-спеціалізованого виробництва знярядь праці на розвинутому етапі Трипілля. Неспеціалізоване опортуністичне виробництво в межах домогосподарства для внутрішніх потреб поєднувалось з виготовленням "надлишкових" речей на обмін та з "престижною" індустрією об'єктів з значним обсягом соціально-знакових функцій. Крем'яні індустрії раннього та пізнього Трипілля виглядають досить неспеціалізованими, індивідуалістичними, співставними в цьому аспекті з кременеобробкою мобільних груп з присвійною економікою.

У підрозділі 5.4 *"Проблема виділення ремесла та організація обробки кременю ранніх землеробів Карпато-Подунав'я"* обґрунтовано припущення про лінійну суспільну організацію як основу для розвитку міжобщинного обміну продуктами обробки кременю. Спеціалізація ранньоземлеробських фахівців з обробки кременю навряд чи була остаточною – тобто повною спеціалізацією. На тлі дисперсної моделі розселення та слабкої політичної централізації не можна сприймати ранніх спеціалістів, як фахівців вилучених з сільськогосподарського виробництва, які перебували на утриманні своїх односельчан за виконання функцій ремісників. Скоріш, у світі без грошей та торгівлі, без надмірного майнового розшарування та накопичення багатств "ринком" для раннього ремесла виступає мережа поєднаних усвідомленням спільного походження груп родичів, а "розмінною монетою" – соціальний престиж та вага в стосунках між згаданими групами.

У підрозділі 5.5 *"Крем'яна індустрія та макроісторія ранніх землеробів Карпато-Дунайського регіону"* проведено зіставлення явищ колонізації, розквіту та криз в історії ранньоземлеробських спільнот регіону з відповідними змінами в організації кременеобробки. З'ясовано структурну подібність між мережами з видобутку кременю та розповсюдження продуктів його обробки та системою стосунків в ранньоземлеробській спільноті. Такий підхід дозволяє реконструювати історичний процес за змінами у складності організації кременеобробки. Періодам суспільної інтеграції відповідають етапи комплексного, частково-спеціалізованого виробництва, натомість часи кризи характеризуються слабо-спеціалізованою індустрією, коли виробництво концентрується на рівні окремих домогосподарств. Таким чином, виділено

макроісторичний цикл розвитку ранньоземлеробської спільноти з етапів формування, колонізації, розквіту та розпаду первинної спільноти. Суспільства Карпато-Подунав'я проходять в своєму розвитку через, щонайменше, два таких цикли: у VI тис. до н.е. (поширення культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки) та у V-IV тис. до н.е. (Гумельниці-Трипілля В1 та розвинутого Трипілля – Кукутені А-В, В).

ВИСНОВКИ

У **висновках** сформульовано основні результати дисертаційного дослідження.

Проблема виокремлення ремесла та його ранніх форм, їх вкорінення в егалітарні структури первісного суспільства проаналізована з точки зору соціального контексту технологічного процесу кременеобробки, економічної значущості результатів виробництва у цій галузі. Вперше систематично описано соціально-економічні аспекти обробки кременю (логістику сировини, організацію виготовлення знарядь праці, запропоновано реконструкцію соціальних стосунків з приводу виробництва). Окрему увагу приділено природі контактів між общинами, які видобували та здійснювали первинну обробку кременю, та общинами – споживачами.

Огляд історіографії з соціальної історії ранньоземлеробських суспільств продемонстрував, що питання виробництва кам'яних знарядь праці та соціальних стосунків з цього приводу є одними з найменш вивчених. Здобувачем запропоновано розділяти два основні бачення спільнот ранніх землеробів: як переважно егалітарних та самодостатніх общин, поєднаних спільними традиціями та динамічний підхід, коли суспільства перших рільників аналізуються з точки зору процесів соціального розшарування, виділення надобщинних спільнот політичного характеру. Розвиток загальнотеоретичних концепцій у цій роботі поставлено у відповідність з етапами осмислення крем'яних індустрій осілих землеробів VI-IV тис. до н.е.

Для історичної інтерпретації особливостей становлення спеціалізованих виробництв в VII-IV тис. до н.е. в Карпато-Подунав'ї був окреслений, вивчений та систематизований комплекс джерел різного характеру. До дослідження залучені матеріальні рештки кременеобробки, відомості про структуру крем'яних колекцій та контексти їх виявлення, історичні та етнографічні описи аналогічних виробництв, дані природничих наук. В ході аналізу вже наявної джерельної бази, були виявлені, опрацьовані та введені до наукового обігу нові джерела: досліджені пам'ятки, описано крем'яні комплекси, одержано радіовуглецеві датування, петрографічні та палеопедологічні визначення, дані археоботаніки та палеозоології.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах міждисциплінарності та системності. До реконструкції історії кременеобробки застосовано послідовний соціоструктурний підхід. Його засновано на виявленні системних відповідностей між технологічними структурами комплексів матеріальних решток кременеобробки та соціальним розвитком давніх суспільств.

Залучення комплексу даних природничих наук дозволило реконструювати природне середовище регіону в VII-IV тис. до н.е. Клімат цього часу характеризувався сталою тенденцією до потепління та зволоження, що сприяло економічному розвитку ранньоземлеробських громад. Епізоди похолодання та аридизації були короткочасними. Один з найпотужніших – "подія 8200 років тому", відіграв роль стримувального фактору для неолітизації регіону.

Поширення перших рільників супроводжувалося створенням системи сталих полів та зведенням широколистяних лісів. Первісні общини активно експлуатували фауністичні ресурси лісів та річкових долин. Саме на поселенні Кам'яне-Завалля роботами здобувача виявлено залишки одних з найдавніших прямих свідчень землеробства з території Карпато-Подунав'я – рештки пшениці та ячменю 53-го ст. до н.е.

Детально опрацьовано та систематизовано відомості з ресурсної бази первісного кременярства регіону вивчення. Виділено 14 основних відмін кременю, які мали економічне значення для спільнот VII-IV тис. до н.е. Спільно з фахівцями-петрографами проведено мікрофаціальний аналіз кількох найважливіших гатунків сировини. Це дозволило запропонувати кількісні характеристики сировинної структури низки опорних крем'яних комплексів. З'ясовано, що значення різних типів кременю змінювалося з часом, ймовірно, внаслідок удосконалення організації видобутку та розподілу сировини.

На підставі аналізу комплексу джерел запропоновано реконструкцію культурно-історичного процесу в Карпато-Подунав'ї в VII-IV тис. до н.е. Палеогенетичні відомості однозначно доводять, що населення ранньоземлеробських суспільств мало спільне близькосхідне походження та у переважній масі було прийшлим в Європі в цілому, та в Карпато-Дунайському регіоні, зокрема. Епізоди взаємодії з місцевими рухливими групами були нечисленними та лишили обмежений слід в генетичному складі давніх популяцій. Динаміка розповсюдження неолітичних спільнот характеризувалася чергуванням стрімких експансій та тривалих і повільних процесів вторинної внутрішньої колонізації. Вперше в Європі спільноти такого типу виникли в Фессалії та поступово поширювались вглиб Балкан та до Центральної Європи, як і вздовж Середземноморського узбережжя.

Групи з присвійною економікою, які населяли Карпато-Дунайський регіон напередодні та під час неолітизації, демонструють значну варіативність. Вже з кінця VIII тис. до н.е. в регіоні формується дихотомія культурно-історичних спільнот – однієї із збереженням пізньопалеолітичних традицій та другої з іноваційними техніками сколу та набором наконечників металевих зброї. Так само розмаїтим було і економічне підґрунтя життєзабезпечення цих спільнот – від полювання на великих стадних тварин кінця VIII тис. до н.е., через експлуатацію розмаїття риб, птахів, дрібних ссавців (революцію широкого спектру, середина VII тис. до н.е.) до напівосілого рибальства, мисливства та збиральництва VI тис. до н.е.

Перша хвиля неолітизації регіону, поки що, засвідчена, скоріш, непрямыми аргументами ніж безпосередніми доказами. Її пов'язують з рухом населення морем чи циркукаспійським та транскавказьким шляхами. Натомість, перші уповні ранньоземлеробські поселення зафіксовані в регіоні від 5800/5700 р. до н.е. і пов'язані з пізніми фазами культури Кріш. Вони займали територію між Карпатами та Дністром. Тільки на наступному кроці (біля 5300/5250 – 5100/5050 р. до н.е.) неолітизація охопила простори Волині, Галичини та Поділля. Носії іншої ранньоземлеробської спільноти, культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), обійшовши Карпати з півночі проникають спочатку до територій сучасної Західної України, але досить швидко по тому і до Молдови, Східного Поділля, Полісся, сягнувши долини Південного Бугу біля 5250 р. до н.е. Третій етап неолітизації пов'язаний з раннім Трипіллям. Прекукутенсько-ранньотрипільські спільноти сформувалися в передгір'ях Карпат та поширилися в лісостеповій та в (меншій мірі) степовій частинах Карпато-Дунайського регіону в другій чверті V тис. до н. е., досить глибоко проникаючи (на 80 км) до Буго-Дніпровського межиріччя. В подальшому, вже на розвиненому етапі ранні землероби Трипілля перетнуть Дніпро та оселяться невеликими анклавом на його лівому березі (кінець V тис. до н.е.). Таким чином, щонайменше, протягом двох тисячоліть Карпато-Дунайським регіоном просувався на схід рубіж між осілими ранніми землеробами та мобільним населенням. Рух цей не був ані поступовим, ані сталим. Іноді, сягаючи максимуму поширення, він зупинявся на кілька сотень років на місці, іноді дещо відступав. Дискусійним моментам хронології неолітизації регіону було надано чіткості завдяки серії нових високоточних радіовуглецевих дат.

Вивчення крем'яних індустрій мобільних мисливців-збирачів – попередників неолітизації виявило особливості їх організації. Рухливість групи тягне за собою потребу в стратегіях економії сировини та транспортування наборів знарядь для виконання запланованих завдань. Відповідно, здебільшого, обробка кременю розщепленням відбувалася силами окремих домогосподарств для задоволення внутрішніх потреб. Осілість ранніх землеробів вимагала інших, складніших організаційних підходів до виробництва крем'яних знарядь праці. Тому сумнівними виглядають прямі "механічні" запозичення технологій мобільного населення з боку ранніх землеробів. Певний інноваційний прийом чи техніка могли бути запозиченими лише в разі їх відповідності іншому технологічному та економічному оточенню, що потребувало соціального механізму рецепції інновацій іншокультурним середовищем. Отже, кожен з епізодів взаємодії між мобільним населенням та осілими землеробами треба розглядати в історичній перспективі, з точки зору технологічної системи як суспільства-донора, так і спільноти-реципієнта інновації.

Ранньоземлеробські спільноти розвинули комплексну, багатогалузеву економіку. Виробництво знарядь для неї, переважно, ґрунтувалося на обробці каменю, найчастіше кременю, розщепленням. Вивчення матеріальних решток кременеобробки дозволило з'ясувати технологічний репертуар перших рільників, виявити повторювані особливості співвідношення основних

категорій виробів. Спостережені емпіричні залежності проінтерпретовано з точки зору соціоструктурного підходу. Виділено кілька технологічних проявів (модусів) для кожної з індустрій. Переважно, йдеться про доморобне виробництво, спрямоване на забезпечення потреб домогосподарства його власними силами (модус I) та про виготовлення певної частини продукції на обмін (модус II). В V тис. до н.е., вже в надрах суспільств нового, енеолітичного типу, постає ще один технологічний прояв, пов'язаний з забезпеченням статусними продуктами кременеобробки (макропластинами та сокирами) престижної сфери економіки ранніх землеробів (модус III). Якщо домогосподарства першого модусу, здебільшого, одноманітні з точки зору решток кременеобробки, то в межах модусів II та III виділяються виробничі, обробні та споживчі комплекси.

Етноархеологічні описи дозволяють запропонувати кілька узагальнень стосовно організації розщеплення каменю у додержавних спільнотах осілих землеробів. Виробництво крем'яних знарядь праці можна описати моделлю "китайської коробочки" – як багаторівневу та багат шарову систему, в якій соціально диференційований набір технологій застосовувався до різних гатунків сировини, в залежності від лімітованого доступу до неї для задоволення потреб відмінних сегментів суспільства – від домогосподарств рільників до престижної економіки політичної еліти.

Стала осілість досягнута ранніми землеробами потребувала логістичного забезпечення – мереж постачання віддалених ресурсів, в тому числі кременю. Ці соціальні інституції зафіксовані у цілій низці випадків стосовно неолітичних та енеолітичних суспільств та можуть вважатися окремим компонентом «неолітичного пакету» – комплексу пов'язаних рис, які забезпечували новий спосіб життя заснований на відтворювальному господарстві. Розквітали такі мережі і у ранніх рільників Карпато-Подунав'я.

На підставі узагальнення результатів аналізу емпіричних залежностей та етноархеологічного моделювання вперше розроблена періодизація історії соціальної організації обробки кременю в Карпато-Подунав'ї VII-IV тис. до н.е.

1) неспеціалізована кременеобробка рухливого населення з присвійною економікою (VII-VI тис. до н.е, на сході регіону це явище тривало аж до кінця V тис. до н.е.);

2) "надлишкове виробництво" ранніх землеробів культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки (5700-5050 р. до н.е.) – індустрія, яка характеризується поєднанням доморобного виробництва та виготовлення надлишків продукції для обміну;

3) неспеціалізована індустрія (4800-4400 р. до н.е.) ранніх землеробів Трипілля на етапі їх первинної експансії;

4) становлення спеціалізованого видобутку сировини та професійного розщеплення в межах енеолітичних спільнот Гумельниці та Трипілля А3-В1 (4600-4200 р. до н.е.);

5) формування спеціалізованої індустрії кременю з міжобщинною спеціалізацією та далеким постачанням готових знарядь праці. Зародки такої

організації можна вбачати ще у носіїв культури Гумельниця, але виразних, безсумнівних форм вона сягає за розвинутого Трипілля (4300-3600 р. до н.е.).

б) Занепад спеціалізованого виробництва та повернення до індивідуалізованих способів виробництва в пізньому Трипіллі (3600-3100 р. до н.е.).

Такі спрямовані на рух речей мережі вибудовувались вздовж існуючих соціальних зв'язків, в спільнотах ранніх землеробів – найімовірніше, вздовж зв'язків кровної спорідненості. Комбінований аналіз наявних даних вказує на те, що ядром общини ранніх землеробів була група місцевих чоловіків—родичів, до яких долучалися чоловіки з дещо нижчим статусом та жінки, які не були місцевими. Така структура похованих відповідає патронімії – патрилокальному та патролінійному лініджу. Моделі поширення ранньоземлеробських суспільств відповідають сегментарному лініджному суспільству як "механізму хижацької експансії". Тому, природно було б припускати, що логістичні мережі з обміну сировиною та готовими виробами відображають сегментарну лініджну структуру.

Отже, реляційна структура первісних соціумів відображається в русі матеріалів, в тому числі досить опукло – в пересуванні обробленого кременю. В межах таких систем контактів часто спостерігається високотехнологічне (з точки зору первісного суспільства) чи просто надлишкове виробництво та обмін його продуктами. Вузли логістичної сіті мали нерівноправний статус в залежності від першості доступу до сировини, технологій та речей – результатів їх вжитку. У такий спосіб формувався контекст збуту та попиту для продукції надлишкового виготовлення виробів з кременю – перший "ринок", де "валютою" виступали реципрокні соціальні стосунки та соціальний статус. В моменти підвищеної суспільної інтеграції, розвитку (часто тимчасового) надобщинних структур, таке виробництво могло перетворюватись на спеціалізовану індустрію.

Такі моменти підвищеної суспільної інтеграції відбулися в Карпато-Дунайському регіоні у другій чверті V тис. до н.е. та маркували становлення власне енеолітичних спільнот: Кукутені-Трипілля та Гумельниці-Коджадермен-Караново VI. У межах цих суспільств розвинулася міжобщинна спеціалізація у виробництві розмаїтих речей з кременю: довгих пластин, сокир та біфасіальних наконечників металюного озброєння. Ці вироби мали різне смислове навантаження в соціальній сфері – від утилітарного вжитку до позначення суспільного престижу. Оскільки спеціалізоване виробництво походило від "надлишкового" виробництва в умовах мереж обміну речами, то сфери престижної економіки та економіки домогосподарств не були остаточно розділені та взаємно впливали одна на одну.

Спостереження з рівня складності соціальної організації крем'яних індустрій дозволяє ставити загальноісторичні проблеми циклічності розвитку суспільств ранніх землеробів. Сегментарна лініджна організація забезпечувала стрімку колонізацію нових теренів ранніми землеробами, проте в довгочасовій перспективі була захиткою для забезпечення тривалої суспільної інтеграції. На

зміну нестримному поширенню новими територіями приходив час суспільної кризи та дезінтеграції первинних великих спільнот, з виділення менших за територіальним обсягом, але щільніше інтегрованих угруповань регіонального рівня. Цей цикл суспільного розвитку повторився щонайменше двічі в Карпато-Подунав'ї в VI-IV тис. до н.е. Його етапи знаходять відображення в ступені спеціалізації обробки кременю. Етапам колонізації та розквіту лінійних структур відповідають розвинуті багаторівневі крем'яні індустрії, в той час як в часи кризи виробництво повертається майже виключно на рівень домогосподарства. Останній цикл розвитку ранньоземлеробських суспільств завершився кризою настільки потужною, що суспільства цього особливого типу не змогли вже відродитись – на зміну ранньоземлеробським спільнотам приходять політичні утворення нового типу, пов'язані вже з добою переважного виготовлення знарядь праці з металу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають основні результати дисертації

Монографії, розділи в колективних монографіях:

1. Кіосак, Д.В., 2011. Привласнювальна економіка палеоліту та мезоліту на теренах України. В. Смолій, В.А. (відп. ред.) *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2 томах*. Том 1. Київ: Ніка-Центр, с. 13-31.
 2. Кіосак, Д.В., 2019. *Крем'яні індустрії ранньоземлеробських суспільств Карпато-Дніпровського регіону: соціальний контекст та організація виробництва*. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019.
- Статті у наукових фахових виданнях України*
3. Заєць, М.А., Кіосак, Д.В., 2010. Матеріали до передісторії смт. Цебрикове (Гофнунгсталь). *Інтелігенція та влада. Серія історія*, 20, с. 121-130. (авторський внесок 0,35 д.а., 75%, опис та аналіз речових комплексів, поняття "ментальної мапи").
 4. Гаскевич, Д.Л., Кіосак, Д.В., 2011. Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно - хронологічна інтерпретація пам'ятки. *Кам'яна доба України*, 14, pp. 198-207. (авторський внесок 0,3 д.а., 50%, опис та аналіз колекції, частково історична інтерпретація).
 5. Кіосак, Д., 2014. Проблема техніко-типологічних критеріїв розрізнення мезолітичних і неолітичних колекцій Північно-Західного Причорномор'я. *Записки історичного факультету (Одеса)*, 25, с. 48-60.
 6. Кіосак, Д.В., 2016. Модуси трипільської кременевої індустрії етапу В1. *Записки історичного факультету (Одеса)*, 27, с. 66-83.
 7. Кіосак, Д.В., 2017. Кременевий інвентар культури лінійно-стрічкової кераміки на півночі Одещини (за матеріалами поселення Кам'яне-Завалля,

роботи 2014-го року). *Записки історичного факультету (Одеса)*, 28, с. 16-33.

8. Кіосак, Д., 2018. До характеристики культурного шару ранньотрипільського поселення Могильна III. *Записки історичного факультету (Одеса)*, 29, с. 38-50.
9. Кіосак, Д., 2019. Ранньотрипільське поселення Могильна V та деякі проблеми вивчення крем'яної індустрії енеоліту. *Записки історичного факультету (Одеса)*, 30, с. 22-39.

Статті у виданнях, віднесених до першого і другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank

10. Чепалыга, А.Л., Кіосак, Д.В., 2014. Малоизвестные местонахождения каменного века и следы эпохи экстремальных затоплений в Буджаке. *Stratum Plus*, 1, с. 59-66. (авторський внесок 0,5 д.а., 75%, аналіз комплексів, історичні висновки).
11. Видейко, М. Ю., Чепмэн, Д., Бурдо, Н. Б., Гайдарска, Б., Церна, С. В., Рудь, В. С., Кіосак, Д., 2015. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка. *Stratum Plus*, 2, с. 147-170. (авторський внесок 0,35 др. арк, 20%, аналіз крем'яних комплексів, історичні висновки за ними).
12. Saile, T., Dębiec, M., Posselt, M., Terna, S., Kiosak, D., 2016. Zur Bandkeramik zwischen Pruth und Südlichen Bug. *Praehistorische Zeitschrift*, 91 (1), pp. 1-15. (авторський внесок 0,3 д.а., 30%, опис комплексів з сучасної території України, їх історична інтерпретація).
13. Говедарица, Б., Кіосак, Д.В., Манзура, И.В., 2017. Логистика кремнеобработки болгарского варианта культуры Гумельница (по материалам поселений Орловка-Картал и Чалык). *Stratum Plus*, 2, с. 57-74. (авторський внесок 0,9 др. арк, 75%, опис та аналіз речових комплексів, історична інтерпретація спостережених закономірностей).
14. Kotova, N., Kiosak, D., Radchenko, S., Spitsyna, L., 2018. Microscopic examination of Mesolithic serpent-like sculptured stones from southern Ukraine. *Antiquity*, 92, DOI: <https://doi.org/10.15184/aqy.2018.249> (авторський внесок 0,1 д.а., 20%, аналіз 3-D моделі, порівняння з мистецтвом часів неолітизації).

Статті у закордонних фахових виданнях

15. Виноградова, Е.В., Кіосак, Д.В., 2010. Календарная хронология заселения Северо-Западного Причерноморья в первой половине голоцена (9700-5400 лет до н.э.). *Stratum Plus*, 2, pp. 177-199 (авторський внесок 1 д.а., 60%, моделювання, історична інтерпретація еколого-економічних кореляцій).
16. Stanko, V.N., Kiosak, D., 2010. The Late Mesolithic Settlement of South-Western Ukraine. *Atti Societa Preistoria e Protostoria, Friuli-Venezia-Giulia*, XVII, pp. 24-100. (авторський внесок 2,4 д.а., 75%, опис та аналіз речових комплексів, частково історична інтерпретація).

17. Biagi, P., Kiosak, D., 2010. The Mesolithic of the Northwestern Pontic Region: New AMS Dates for the Origin and Spread of the Blade and Trapeze Industries in Southeastern Europe. *Eurasia Antiqua*, XVI, pp. 21-41. (авторський внесок 1,5 д.а., 75%, опис та аналіз речових комплексів, гіпотеза "північного" походження відтискної техніки).
18. Иванова, С.В., Киосак, Д., Виноградова, Е.И., 2011. Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии (6200-2000 лет до н.э.). *Stratum Plus*, 2, с. 101-140. (авторський внесок 2 д.а., 50%, хронологічне моделювання, реконструкція соціального устрою).
19. Киосак, Д.В., 2013. Предварительные итоги археологических разведок памятников каменного века на Раздельнянской равнине и проблема "степного неолита" Северо-Западного Причерноморья. *Stratum Plus*, 2, pp. 283-296.
20. Olenkovskiy, M., Kiosak, D., 2013. The Neolithic sites of the Sivash region. *Atti della Societa per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli Venezia-Giulia*, XVIII, pp. 7-31. (авторський внесок 0,9 д.а., 50%, опис та аналіз матеріалів з Карпато-Дунайського регіону, частково історична інтерпретація).
21. Biagi, P., Gratuze, B., Kiosak, D.V., Tubolzev, O.V., Popandopulo, Z.H., 2014. The Neolithic Obsidians from southeastern Ukraine: first characterization and provenance determination. *Anadolu*, 1, pp. 1-20. (авторський внесок 0,2 д.а., 20%, технологічний аналіз виробів, історичні висновки).
22. Kiosak, D., 2014. Settlements and Indigenous Populations at the Easternmost Fringe of the Linear Pottery Culture. *Eurasia Antiqua*, 20, pp. 117-141.
23. Киосак, Д.В., Бруяко, И.В., Денисюк, В.Л., 2014. Комплекс археологических памятников „Каменное-Завалье” в Среднем Побужье: работы 2011-2012 гг. *Tyragetia*, VIII (1), с. 73-88. (авторський внесок 0,9 д.а., 75%, аналіз комплексів, історичні висновки).
24. Киосак, Д.В., 2016. К интерпретации кремнеобработки Прекукутени – Триполья А. *Tyragetia*, 1, с. 147-163.
25. Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T., 2016. Zwei Magnetometerprospektionen auf ukrainischen Fundstellen des Cucuteni-Tripolje-Komplexes an Dnjestr und südlichem Bug. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46, pp. 465-477. (індексовано у Scopus, авторський внесок 0,3, 30%, опис комплексів з сучасної території України, їх історична інтерпретація).
26. Kiosak, D., 2017. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery Culture settlement ever excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, pp. 253-269. (індексовано у Scopus)
27. Nikitin, A., Ivanova, S., Badgerow, J., Pashnik, J., Kiosak, D., 2017. Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic-Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe. *Journal of Human Genetics*, 62(6), pp. 605-613. (індексовано у

- Scopus, авторський внесок, 0,25 д.а., 25% реконструкція історичного процесу).
28. Kiosak, D., Salavert, A., 2018. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine). *Revista archeologica*, XIV(2), pp. 116-31. (індексовано у Scopus, авторський внесок 1,2 д.а., 75%, опис комплексу, його історична інтерпретація).
 29. Kitagawa, K., Julien, M.-A., Krotova, O., Bessudnov, A., Sablin, M. V., Kiosak, D., Leonova, N., Plohenko, B., Patou-Mathis, M. 2018. Glacial and post-glacial adaptations of hunter-gatherers: Investigating the late Upper Paleolithic and Mesolithic subsistence strategies in the southern steppe of Eastern Europe. *Quaternary International*. Vol. 465, pp. 192-209. (індексовано у Scopus, авторський внесок 0,6 д.а., 20%, відтворення розвитку ресурсної бази палеоекономік).
 30. Kiosak D., 2019. The Mesolithic of the north Pontic Region and the transition to the Neolithic. *Eurasian Prehistory*, 15 (1-2), pp. 279-292.
 31. Kiosak, D., 2019. Attack and defence? New evidence for “Trypillia-Steppe” interaction in the valley of the Southern Bug River (Central Ukraine) *Revista archeologica*, XV (2), pp. 14-28.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Kiosak, D., 2009. The Flint Inventory of the Sabatynivka 1 site (Trypillja B1). In: Drasovean, F. (ed.) *Ten Years After: the Neolithic of Balkans as uncovered by the Last Decade of Research*. Timisoara. pp. 275-288.
33. Кіосак, Д.В., 2010, Нові технології просторової фіксації археологічних знахідок на прикладі Анетівського мікрорегіону. В: Гладун, С.М. (ред.) *VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція „Історія, етнографія, культура: нові дослідження”*. Миколаїв: Можливості Кіммерії, с. 28-30.
34. Kiosak, D., 2011. The issue of the “Steppe Neolithic” in the north-western Black sea area. In: Yanko-Hombach, V. (ed.) *INQUA 501 VII Meeting. 21-28 August, 2011*. Odessa. pp. 116-118.
35. Киосак, Д.В., 2011. Синтетические археологические карты Северо-Западного Причерноморья: этапы развития и современное состояние. В. Платонова, Н.И. (ред.) *История археология: личности и школы. Материалы Международной научной конференции к 160-летию В.В. Хвойки, 5-8.10.2010 г. Киев, Санкт-Петербург: Нестор-История*, с. 170-175.
36. Кіосак, Д.В., Гаскевич, Д.Л., 2011. Неолітична стоянка Мельнична Круча: історія дослідження та проблеми інтерпретації крем'яної колекції. *Древнее Причерноморье*, IX, с. 181-188. (авторський внесок 0,2 д.а., 50%, опис колекції, частково історична інтерпретація).
37. Бруяко, І.В., Кіосак, Д.В., Денисюк, В.Л., 2012. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на Південному Бузі. *Матеріали II –ї міжнародної науково-практичної конференції. Аркасівські читання*.

- Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського. с. 41-42. (авторський внесок 0,075 д.а., 75%, опис колекції, історична інтерпретація).
38. Киосак, Д., 2012. Первичное расщепление кремня на стоянке Белолесье (юго-западная Украина). В: Васильев, С.А., Шумкин, В.Я. (ред.) *Мезолит и неолит Восточной Европы: хронология и взаимодействие*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН/МАЭ РАН, с. 111-119.
39. Чепалыга, А.Л., Кадурич, С.В., Киосак, Д., Лосев, И.А., 2012. Новые материалы к геоморфологии и стратиграфии центрального Буджака. В: Пригарин, А.А. (ред.) *Человек в истории и культуре. Вып. 2. Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора Владимира Никифоровича Станко*. Одесса: СМІЛ. с. 218-222. (авторський внесок 0,2 д.а., 75%, опис комплексів, історична інтерпретація).
40. Киосак, Д.В., Иванова, С.В. Технологии кремнеобработки как источник исторических реконструкций. В. Отрощенко В.В. (ред.) *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Элтон 2, с. 125-131. (авторський внесок 0,2 д.а., 75%, виділення та опис відтискника, історична інтерпретація).
41. Киосак, Д.В., 2013, Південне Побужжя – частина ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки. В. Гладун С.М. (ред.) *IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історіографія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв: Ірина Гудим, с. 75-77.
42. Киосак, Д., 2013. Стратиграфія багатоповислового поселення Мельнична Круча (Середнє Побужжя). В: Тощев, Г.М., Михайлов, Я.Б., Заматаєва, О.В. (ред.) *Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту: збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку», Мелітополь – смт. Мирне, 6-7 червня 2013 р.* Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні», с. 62-66.
43. Киосак, Д.В., Головка, С.В., 2013. Локалізація археологічних пам'яток біля с. Сабатинівка: аналіз джерел. В: Немченко, І.В. (ред.) *Древнее Причерноморье. X*. Одесса: ФЛП "А.С. Фридман". с. 289-295. (авторський внесок 0,2 д.а., 75%, аналіз архівних джерел).
44. Kiosak, D., 2016. Mesolithic 'Heritage' and Neolithic in Southwest Ukraine. In: Floss, H., Krauss, R. (eds.) *Southeast Europe before Neolithisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centres sfb 1070 "RessourcenKulturen", Schloss Hohentubingen, 9th of May 2014*. Tuebingen, pp. 131-147.
45. Saile, T., Posselt, M., Debiec, M., Kiosak, D., Tkachuk, T., 2016. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le course du Dniestre et du Boug de Sud. In: Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.) *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. Proceedings of the International Colloquium "Cucuteni-130". 15-17 October, Piatra Neamt,*

- Romania. In memoriam dr. G. Dumitroaia.* Piatra-Neamt. pp. 581-596. (авторський внесок 0,3 д.а., 30%, опис комплексів, історична інтерпретація).
- 46.Киосак, Д.В., 2016. "Степовий вплив" та пам'ятки типу Сабатинівка 1 (за матеріалами поселення Шамраї). В: Немченко, І.М, (ред.) *Стародавнє Причорномор'я*, XI, Одеса, ФОП А.С. Фрідман, с. 226-232.
- 47.Бьяджи, П., Киосак, Д., 2017. Новые даты для финального палеолита и мезолита Горного Крыма. В: Пригарин А.А. (ред.) *Человек в истории и культуре: Мемориальный сборник в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук Владимира Никифорофича Станко.* Одесса: Ирбис, сс. 187-198. (авторський внесок 0,6 д.а., 75%, опис комплексів, історична інтерпретація).
- 48.Киосак, Д., 2018. Гнила Скеля – нове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. В: Сминтина, О.В. (ред.) *"Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи"*, з нагоди 25-річчю кафедри археології та етнології України. Одеса: Астропрінт, с. 57-63.
- 49.Поліщук, Л.Ю., Киосак, Д.В., 2018. Нові матеріали до історії археологічного вивчення Південного Побужжя. В: Немченко, І.В. (ред.) *Стародавнє Причорномор'я.* Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, с. 436-445. (авторський внесок 0,4 д.а., 75%, аналіз архівних документів, історичні висновки).

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

- 50.Киосак, Д., 2010. Западные культурно-экономические связи населения Юго-Западной Украины в финальном палеолите и мезолите. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 11, с. 40-68.
- 51.Киосак, Д., Олейник, А., Синельников, А., 2010. Новые материалы первого Сабатиновского поселения. *Лукомор'я*, 4, с. 9-13. (авторський внесок 0,18 д.а., 75%, опис комплексу, історичні висновки)
- 52.Киосак, Д.В., 2011. Новые материалы каменного века из долины р. Кучурган. *Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 252-277.
- 53.Киосак, Д.В., Пиструил, И.В., 2013. Поздний каменный век. В: Бруяко, И.В., Самойлова, Т.Л. (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья.* Одесса: СМІЛ. с. 9-40. (авторський внесок 0,9 д.а., 50%, аналіз комплексів мезоліту, опис культур ранніх землеробів, їх економіки).
- 54.Киосак, Д.В., Денісюк, В.Л., Поліщук, Л.Ю. 2014. Орнітоморфне брязкальце трипільської культури з півночі Одещини. *Археологія*, 3, с. 67-72. (авторський внесок 0,4 д.а., 75%, опис та аналіз виробу, історичні висновки).
- 55.Киосак, Д.В., Дембец, М., Зайле, Т., Поссельт, М., 2014. Розкопки поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Камяне-Завалля 2013

- року. *Археологічні дослідження в Україні 2013 року*, с. 200-201. (авторський внесок 0,2 д.а., 75%, опис та аналіз колекції).
56. Кіосак, Д.В., 2015. Крем'яні вироби з поселення Небелівка. *Археологія*, 1, с. 61-70.
57. Кіосак, Д.В., Субботин, Л.В., 2016. О технике скола пластин болгарского варианта культуры Гумельница. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.) *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев: Stratum Plus. с. 93-106. (авторський внесок 0,9 д.а., 75%, аналіз виробів, історичні висновки).
58. Kotova, N.S., Tuboltsev, O., Kiosak, D., Spitsyna, L., Makhortykh, S., Tinner, W., Nielsen, E., Dzhos, V., 2017. Preliminary results of excavations at the multilayer Kamyana Mohyla 1 site (2011-2012). In: Makhortykh, S., De Capitani, A. (eds.) *Archaeology and Paleoecology of the Ukrainian Steppe*. Kyiv: IA NAS of Ukraine, pp. 19-50. (авторський внесок – 0,3 др. арк, 20%, аналіз крем'яних комплексів, історичні висновки за ними).
59. Кіосак, Д., Ковальський, Л., 2017. Розвідки пам'яток енеоліту в Ізяславському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 275-276. (авторський внесок 0,15 др. арк, 75%, аналіз комплексу, висновки за ним).
60. Petrequin, P., Errera, M., Voinea, V., Tsonev, T., Turcanu, S., Serbanescu, D., Kiosak, D., Peresunchak, O., Polischuk, L., Chernakov, D., 2017. Des Alpes a mere Noire (Bulgarie, Roumanie et Ukraine). In: Pétrequin, P., Gauthier, E., Pétrequin, A.-M. (eds.) *Jade. Objets-signes et interprétations sociales des jades alpins dans l'Europe néolithique. T. 3*. Toulouse, Presse Universitaires de Franche-Comte, pp. 467-489. (авторський внесок 0,3 д.а., 20%, опис комплексів, історична інтерпретація).
61. Лобанова, М.А., Кіосак, Д.В., 2019. Кремнеобработывающая мастерская в археологических остатках поселения культуры линейно-ленточной керамики Цыра (Молдова). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 72-85 (авторський внесок 0,9 д.а., 90%, опис комплексів, історична інтерпретація).

АНОТАЦІЯ

Кіосак Д.В. Соціально-економічна організація обробки кременю у суспільствах ранніх землеробів Карпато-Дунайського регіону (VI-IV тис. до н.е.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2020.

Дисертація є першим комплексним дослідженням з соціально-економічної організації виробництва крем'яних знарядь праці як специфічного виду виробничої діяльності у суспільствах особливого історичного типу – ранніх землеробів. Наукова новизна отриманих результатів зумовлена застосуванням новітнього методу ("соціоструктурного підходу") до періоду, який лишався слабо вивченим з точки зору реконструкцій історичного

процесу – VI-IV тис. до н.е. Виділено та класифіковано просторово-дискретні технологічні прояви крем'яних індустрій ранніх землеробів (модуси). Реконструйовано історію розвитку кременеобробки ранніх землеробів регіону та запропоновано її періодизацію з шести основних етапів. Шляхом порівняння її з загальними тенденціями еволюції спільнот перших рільників виявлено циклічність розвитку ранньоземлеробських суспільств та висловлено припущення про її зв'язок з природою їх соціального устрою. Висвітлено характер та рівень соціально-економічного розвитку ранньоземлеробських суспільств VI-IV тис. до н.е. та їх значення в становленні ранніх форм політичного устрою та соціального розшарування.

Ключові слова: виділення ремесла, первісна історія, обробка кременю, видобуток сировини та гірнича справа, соціальна організація, палеоекономіка

АННОТАЦИЯ

Киосак Д.В. Социально-экономическая организация обработки кремня в обществах ранних земледельцев Карпато-Дунайского региона (VI-IV тыс. до н.э.).

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Одесса, 2020.

Диссертация является первым комплексным исследованием по социально-экономической организации производства кремневых орудий труда как специфического вида производственной деятельности в обществах особого исторического типа – ранних земледельцев. Научная новизна полученных результатов обусловлена применением нового метода ("социоструктурного подхода") к периоду, который оставался слабо-изученным с точки зрения реконструкции исторического процесса - VI-IV тыс. до н.э. Выделены и классифицированы пространственно-дискретные технологические проявления кремневых индустрий ранних земледельцев (модусы). Реконструировано историю развития кременеобработки ранних земледельцев региона и предложена ее периодизация из шести основных этапов. Путем сравнения ее с общими тенденциями эволюции сообществ первых земледельцев установлена цикличность развития раннеземледельческих обществ и высказано предположение о ее связи с природой их социального устройства. Освещены характер и уровень социально-экономического развития раннеземледельческих обществ VI-IV тыс. до н.э. и их значение в становлении ранних форм политического устройства и социального расслоения.

Ключевые слова: выделение ремесла, первобытная история, обработка кремня, добыча сырья и горное дело, социальная организация, палеоэкономика.

SUMMARY

Kiosak D.V. Social and economic organization of flintworking in societies of early farmers of the Carpathian-Danubian region during VI-IV mill. BCE.

Dissertation for the degree of the doctor of historical sciences in speciality 07.00.02 – World history. – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2020.

The dissertation is the first complex study on social-economic organization of chipped stone tools production as a specific kind of productive activity in societies of a particular historical type, namely early farming societies. Scientific novelty of the obtained results is implied by application of innovative method ("social approach") to the period that remained poorly studied from point of view of reconstruction of historical process – VI-IV mill. BC.

Social and economic aspects of ancient technologies attracted attention of researchers for a long time. However, they were mostly treated in two separate ways: either in general theoretic (as stairs in evolution of society as a whole) or in too empiric – as a part of history of material culture. There was an evident lack of a work, which would include developmental processes of prehistoric production into concrete historical context and would treat them as a reflection of social transformations that affected prehistoric communities, in domestic historiography.

In order to solve these problems, the author employs several methods: general historic (historic comparative, historic typological, historic genetic), as well as special (structural-social approach to organization of flint tools production).

Flintworking of mobile communities in Carpathian-Danubian region was non-specialized immediately prior to the advent of early farming groups. It seems that a selection of applied technology was directed by a quest to maximize an economy of raw material under conditions of notable mobility of productive collectives.

Early farmers' flint tool-making industry underwent a notable evolution. The first groups to enter the Carpathian-Danubian region carried out this activity at household level. However, the households can be divided into consumers and producers; the latter noted by a "surplus" production. They are connected by networks of gift-exchange that was executed probably with an aim of gaining some social prestige. Gift-exchange systems provided a demand for additional production. These networks formed a basis for further flint-working specialization.

The first half of Vth mill. BCE saw a crisis of early farming societies in Carpathian-Danubian region, which was accompanied by their significant reconstruction. This period is marked by revival of non-specialized chipped stone tools production strategies. Only later, in middle Vth mill. BCE the early farmers were able to develop a complex system of flintworking based on supercommunal specialization and distant exchange of blanks and tools. At that time, some categories of artefacts ("long blades", flint axes) obtained a status of symbols of social power and prestige. An apex of this system's development was reached during IVth mill. BCE in order to satisfy the needs of settlers of Trypillian mega-settlements. The decline of early farming societies was marked by the decline in the complexity of flint-working organisation.

Social and economic organization of flint tools production is treated through a lens of the craft specialization issue. The domestic historiography tended to explain the latter process by influence of economic factors. On the contrary, the model is proposed for flint-working specialization which is defined by widening of social

connections and growing complexity of social structure of early farming societies. For the first time, certain paleoeconomic aspects of flint-working are described such as scale of production, comparative role of flint against other raw materials, organization of tool-making. A particular attention is paid to the character of relations between communities that extracted raw material and conducted a primary knapping and consuming communities.

The issue of craft specialization and its early forms, their implementation into the egalitarian structures of prehistoric society is analysed from point of view of social context of technological process of flint-working, economical significance of production in this sphere. The complexity of organization of flint-working coincides in time with increase in societal integration, development of hierarchies and supercommunal structures. Crisis periods saw simplified forms of tool-making organization, when production was centered in households. Thus, we can define at least two cycles in history of early farmers of the region, consisting of consecutive phases of formation, spread, apex and inner colonization and, finally, decline.

Key words: craft specialization, prehistory, flint-working, procurement of raw material, social organization, paleoeconomy.